

Козацькі клейноди

Леонід Тищенко

Цікавою сторінкою нашої національної історії є етнічно-військове формування - Запорозька Січ. Вона історично склалась на території України і являла собою високоорганізоване військо, яке мало регламентовану структуру, суворо визначений начальницький склад - старшину, а також свої клейноди: прапор, бунчук, булаву, литаври та ін., які завжди супроводжували Військо Запорозьке в походах, були його святинями.

Прапор, як засіб сигналізації, відомий з античних часів. Прапороносцями призначали, як правило, визначних воїнів, які мали за обов'язок постійно тримати прапор над полем бою, пильно охороняти його. Стародавні стяги були у великій шані на Русі ще за часів язичництва, а після запровадження християнства вони освячувалися образом Нерукотворного Спаса. Значення прапора під час бою було надзвичайно велике. Якщо він стояв нерухомо, знали: битва проходила успішно, а якщо зникав з поля зору воїнів, то це мало означати ніщо інше, як поразку. Збити стяги ворога - означало зігнати його з поля, знищити. Запорозький прапор - корогва - найбільша святиня українського козацтва. Під нею запорожці ходили через бурхливе Чорне море до стін столиці Оттоманської Порти Константинополя, переслідували ординців, які нападали на українські землі, відвойовуючи у них ясир, піднімали людність на боротьбу проти польської шляхти. Побіля прапорів розгорталися найзавзятіші поєдинки, бо втрата прапора для запорожця, як і для його предків русичів - то поразка, ганьба. На козацьких прапорах 17-18 ст. зображувалися святі, сонце, місяць, зорі, олені, зброя - все, що було на той час характерним для мотивів українського народного образотворчого й декоративного мистецтва.

Треба додати: за свідченням історика Михайла Антоновича, на корогвах, які супроводжували запорожців у бойових походах на Крим, Туреччину, Західну Європу, вишивали образ Святої Покрови. Прапори з цим зображенням гордо майоріли над козацькими головами під час походів під проводом Ружинського, Косинського, Наливайка, Лободи, Сагайдачного... Проте найпоширенішим було зображення козака, воно стало гербом Низового Війська. Цей символ - лицар-воєвака з шаблею на лівому боці і рушницею на лівому плечі - відомий ще з 16 ст.

Поряд зі своїми, козаки користувалися корогвами володарів, котрі брали їх на службу, наприклад, стягом із зображенням чорного орла - австрійського імператора, з білим орлом - польського короля. Зустрічаючись 1654 року в Богуславі з Богданом Хмельницьким, Павло Алеппський, котрий супроводжував до Москви антиохійського патріарха Макарія, зазначав: "З військом був прапор христілюбивого войовничого гетьмана Зиновія із чорної та жовтої матерії смугами, з встановленим на ньому хрестом". А ось які прапори періоду Визвольної війни 1648-1654 років були в Київському полку: чотири з них мали поєднання блакитного й жовтого кольорів. А ще на трьох жовтих корогвах з блакитною полотняною лиштвою - герб Києва - лук зі стрілою в колі. Ще на одному, на блакитному-коло, лук і стріла жовті, а лиштва також блакитна, полотняна. До речі, на думку історика Я.С. Ісаєвича, один із цих прапорів міг належати і якомусь із київських ремісничих цехів. Подібні прапори були і в ремісників Ніжина, Прилук, Березини і Борзих.

Слід зазначити й про символіку кольорів одягу, предметів побуту. Так-от, в Україні зустрічаємо найчастіше червоний та золотаво-жовтий кольори. За словами К. Копержинського, перший береже рослинність, від шкоди, другий - сприяє дозріванню. Козацькі поховальні атрибути, як відомо, завжди супроводжував червоний колір, що найбільш передано в народному фольклорі. Тіло загиблого запорожця покривали червоною китайкою.

З 18 століття полкові й сотенні прапори Війська Запорозького все частіше виготовляють з блакитного полотна, на них жовтою фарбою наносять хрести, зорі, зброю, постаті святих. Згодом - козак із

самопалом на золотому щиті, на блакитному тлі. Водночас традиція поєднання жовтого і блакитного кольорів поширюється і на герби тогочасних міст України, їх бачимо на гербах Прилук (на блакитному полі золота голова бика, проткнута шаблею) та Лохвиці (на золотому полі кам'яні ворота, над якими три вежі з блакитними флюгерами).

Здавна на Січі побутував звичай; коли кошовий та вся старшина накажуть литаврщику бити в "котли", осавул заходить до церкви, бере корогву, ставить її на видному місці та проб'є тричі дрібно в литаври, то кошовий з палицею, що в ній уся його гідність, а суддя з військовою печаткою, писар з каламарем, осавул з малою паличкою прийдуть, стоять, кланяються на всі боки. Після того, як на Січі Богдана Хмельницького обрано гетьманом, пише Самійло Величко, "...зараз от кошового послан до скарбниці войскової писарь сечовий з несколькими атаманами куренными и иным значным товариством, взявши там и принеши в раду клейноты войсковии... и вручили их зараз Хмельницкому. Клейноты зась были тии: хорогов королевская, златописанная, барзо красная; бунчук тоже велце медный, с позолоцестою горкою и древцем; булава сребная позолоцистая, зело майстерно зделанная каменіем честным украшенная; печать сребная войсковая і котлы новіи великіи з добошем; к тому теж и три штуки армат полевых легких, з достатком пороху до них и куль, з арматами и пушкарями".

Разом з корогвою польський король Стефан Баторій уперше офіційно надав запорожцям 1578 року за гетьманування Богданка і бунчук. У своєму привілеї король, зокрема, зазначав, що дає його у відзнаку звитяги; "З військом своїм над народом азіатським, од якого і клейнот той здобутий працею гетьманською і кров'ю козацькою". Перед бунчуком гетьманським завжди схиляли козацькі полкові прапори, Поряд з булавою він був важливим атрибутом гетьманської влади. Так, запрошуючи Петра Дорошенка в жовтні 1668 року на чорну раду в Січ, запорожці казали йому; "Кого Військо обере, і бунчук, і булаву дадуть, той у нас буде й гетьманом".

Документи стверджують, що бунчук був даний Дем'яну Многогрішному, Михайлу Ханенкові, Івану Самойловичу, котрого "укривали знаменом і бунчуком", Івану Скоропадському, Данилу Апостолу. Бунчук - це держак довжиною до двох з половиною метрів, зверху кріпилася маковиця (тобто кулька), від неї донизу звисали пасма кінського волосся. В Туреччині, звідки українці перейняли цей атрибут влади, на бунчук чіпляли від одного до семи пасом волосся - залежно від службового становища того, кого він супроводжував у походах. Перед султаном, наприклад, носили бунчук з сімома пасмами. На Запорозжжі бунчуки виготовлялися з білого кінського волосся і червоних мотузків. Гетьманські були білого, чорного та червоного кольорів, крім того, з них звисало по дві посрібнені китиці. Наказним гетьманам, котрим Богдан Хмельницький доручав на певний час керувати військовими операціями, вручалися малі бунчуки, що мали висоту меншу двох метрів.

Обов'язок охороняти й захищати гетьманський бунчук покладался на генерального бунчужного. Та оскільки він був зайнятий іншими важливими справами, то цю функцію виконували його помічники - бунчукові товариші або підбунчужні. До речі, підчас походів вони водночас ставали "ад'ютантами" гетьмана. Слід сказати, що чи не найважливішою ознакою влади в козацькому війську була гетьманська булава. До речі, з археологічних знахідок на українських землях кам'яні булави знані ще з кам'яного віку. Відома в давнину як дерев'яна або металева зброя, вона згодом стала символом найвищої посади в козацькому війську. Її також уперше передав запорожцям Стефан Баторій, визнавши, таким чином, дніпровську вольницю.

Булава являла собою палицю з горіхового дерева завдовжки 50-70 сантиметрів із срібною або визолоченою кулею на кінці, яка оздоблювалась, як правило, бірюзою, смарагдами, перлами. На ній могли бути герб, прізвище чи вензель власника. Гетьману Самойловичу, скажімо, вручена булава "серебряная золоченая с чернью, и с камнями, и с бирюзой; цена 15 рублей".

Як символ найвищої влади, булава завжди була на видному місці. Скажімо, під час переоговорів з

посольством Львова у жовтні 1648 року, повідомляють документи, Богдан Хмельницький сидів за столом із золоченою булавою. А під час виборів нового гетьмана вона здебільшого лежала на столі. І лише тоді, коли вже претендента "гетьманом скрикнули", давали йому булаву і бунчук до рук.

За давнім запорозьким звичаєм, кожен претендент на булаву мав спочатку від неї відмовитися. Наприклад, козацький літописець Самовидець, описуючи сцену обрання Дем'яна Многогрішного в гетьмани, іронізує, що той не хотів булави, "як старая дівка хорошого жениха". Подібна сцена була і 1708 року, коли на місці Мазепи обирали Івана Скоропадського, і 1727 року, коли тягнувся до булави Данило Апостол. Момент прийняття булави означав, ідо даний кандидат "учинився гетманом". За свідченнями документів, булаву, як знак верховної влади у Війську Запорозькому, гетьману передавала генеральна старшина. Наприклад, Дем'ян Многогрішний "булаву и знамя у обозного и у полковников принял". Але були випадки, коли булаву вручали, як і інші клейноди, представники монархів. Так, 1658 року царську булаву Івану Виговському вручав уповноважений царя Олексія Михайловича, котрий сказав при цьому: " Великий государь...жалует тою булавою и гетманством Войска Запорожского его Ивана Выговского".

До так званих малих булав належав пернач - атрибут влади полковника. Куля в нього була порізана на шість частин. Різновиди перначів та їх оздоблення можна побачити на портретах прилуцьких полковників роботи художника Анатолія Гайдая в експозиції Прилуцького краєзнавчого музею.

Особлива булава вручалася наказному гетьману, коли його посилали на виконання важливих доручень. Самовидець, наприклад, повідомляє, що "Гетьман Хмельницький висилает своего войска полки Ніжинській, Черніговській, при которых и охочих много козаков и инних полков пошло немало, з которых осм полков стало, бо Івану Золотаренкові наказное гетманство вручил, давши ему булаву и бунчук, а армат узял из собою немало..."

Гетьманські регалії можна було одержати на козацькій раді тільки за згодою війська. Самовидець розповідає, що коли після смерті батька Юрась Хмельниченко, відмовляючись від влади, поклав булаву й бунчук, подякувавши й поклонившись козацтву, то "тая булава час немалый лежала в той раді, кожному бы ся хотіло узяти той уряд, але ж не позволяет войско. Питано по кілька кратно через осадовою войска: на чом бы воля їх была, жебы доставал на тому уряді гетманства. Але усі одними голосами кричат, жебы сын Хмельницкого гетманом заставал..."

У "статейному списку" московського посольства залишився опис вручення гетьманських регалій в січні 1654 року Богдану Хмельницькому в Переяславі. Цікаво, що передаючи їх в руки козацького полководця, боярин Бутурлін виголошував спеціальну промову, яка підкреслювала особливі ознаки кожної. Так, прапором цар Олексій Михайлович "...вас от иноверных оружия покрывает и победу на них даруя, тебе со всем православному воинством и его всеми верными соблюдает невредимых...и знаменне се его, царского величества, да будет всем врагам вашим победы знаменне страшное и ужасное во бранех". Ще така важлива деталь: приймаючи гетьманські клейноди в лютому 1649 року тут же, в Переяславі, від польського короля, Богдан Хмельницький брав їх "доволі недбало". А от коли на раді в Переяславі представниками Москви були вручені такі ж клейноди, то гетьман "...знамя велел нести перед собою развертев, а сам шол за знаменем в государеве жалованье, в фerezее и в шапке з булавою пеш. А писари, и полковники, и всякие многие люди шли за ним по тому ж до двора пеш".

Існувало неписане правило, що вручити клейноди новообраному гетьману можна було лише за згодою Запорозької Січі. Коли через малолітство Юрія Хмельницького в Чигирині обрали Івана Виговського, то запорожці прислали йому гнівного листа: " Тільки ж тоє ізбраніє и елекція ваша не повинна була без волі і совіту нашого войска Низового Запорожского чрез брата нашу панов старшину енеральную, полковников и войска Городового Украинского, зачинатися й вершитися; поневаж і неможливо Богдан Хмельницький не в Чигирине але на Кошу нашом Січевом, не от Городового, но от нас Низового войска Запорожского начало

пріял свого гетманства".

До козацьких клейнодів крім прапора, бунчука та булави, належать також гербова печатка, литаври, духові труби, каламар тощо. Печатки вручалися козацтву теж з часів Баторія. Водночас військову печатку одержували окремо й запорожці. Вирізнялася вона тим, що на ній поряд із козаком на кургані зображувався спис, що, очевидно, мало нагадувати запорожцям їх прикордонну службу. Гетьманські клейноди, як сказано вище, вручалися українським козакам польським королем, потім - московським царем. Старший Війська Запорозького надавав їх полковникам і сотникам, а кошовій старшині - Рада Запорозької Січі, курінній - курінна рада, паланковій - кошовий отаман.

Траплялися випадки, коли козаки самовільно відбирали у гетьманів знаки їх влади і передавали новообраним особам. Робилося це, звичайно, без королівської чи царської згоди. Зокрема, подібний факт мав місце 1632 року, коли козацька рада в Черняхівській Діброві, вислухавши "Киевского митрополита и иных старцев", котрі переконували козацтво стояти за православну віру, постановила: гетьмана Кулагу і полковників відставити, а "вибрали иного гетмана, Андрея Деденка, и полковников иных же из черных людей, которые преж сего бились с поляками". Переобравши старшину, козаки "знак у него, Кулаги, отняли и отдали новому гетману. З другої половини 18 століття козацькі клейноди поступово скасовуються: після ліквідації 1764 року царським урядом гетьманства, змушений був відмовитися від булави останній гетьман України Кирило Розумовський, а коли за наказом Катерини 11 генерал Петро Текелій 15-16 червня 1775 року захопив і зруйнував Запорозьку Січ, втратила символи влади і запорозька старшина. І хоча через кілька років клейноди лівобережної старшини втратили будь-яку вагу, 1788 року царський уряд, відправляючи Чорноморське козацьке військо на Кубань, вручив курінним отаманам перначі. Читачам цікаво було б дізнатися, про те що козацькі клейноди служили обов'язковими атрибутами різних запорізьких обрядів. Зокрема, вони надавали великого значення похоронам лицарства. Наприклад, коли помер гетьман Іван Скоропадський, його тіло несли з Глухова до села Гамаліївки в супроводі всіх регалій. За двома батальйонами московських солдатів несли значок (малий прапор), а також військову корогу. Потім за духовенством йшли козаки з булавою та бунчуком.

Коли ж 1734 року помер гетьман Данило Апостол, його, згідно заповіту, перенесли з Глухова аж до Сорочинців. Але спершу відправили службу в церкві Святого Миколая в Глухові, тодішній гетьманській резиденції. Перед труною до церкви несли головну корогу, далі - гетьманську шаблю на одній подушечці, а на другій - царську нагороду з червоною стрічкою, на третій - булаву, бунчук і печатку. В церкві під час служби булаву і бунчук тримали з правого боку від труни, а "кавалерію" - царську відзнаку - з лівого. Під час перевезення тіла до Сорочинців по місту за труною йшло 30 козаків з рушницями, за ними несли шаблю, тоді - булаву, бунчук і печатку на подушечках.

Доля українських національних святинь, як і всієї землі української, - справді гірка: наш народ не може й досі бачити їх у повному обсязі. Звичайно, козацькі клейноди, скажімо, часто-густо захоплювали вороги, деь вони, очевидно й досі припадають пилом у сховищах чужих музеїв.

Джерела і література:

1. Сергійчук В.І. Доля української національної символіки. Київ, 1990 р.
2. Мельник Л. Національна символіка на Україні. Київ, 1989.
3. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описаний... К. 1851.